

## РАЗДЗЕЛ I

### Перыяд змагання за незалежнасць Латвіі і Беларусі (1918–1921)

#### Беларусы ў Латвіі да пачатку XX стагоддзя: генезіс і ідэнтычнасць

Сучасныя дэмографы адзначаюць, што Латвія вылучаецца на фоне астатніх балтыйскіх краін разнастайнейшай нацыянальна-культурнай структурай. Этнаканфесійная і моўная стратэгія краіны з’яўляецца вынікам складаных гістарычных працэсаў, якія адбываліся на латвійскай зямлі цягам стагоддзяў<sup>1</sup>. Пад уплывам бурлівых нацыянальна-культурных і сацыяльна-эканамічных змен сфарміраваліся наступныя гістарычныя рэгіёны Латвіі: Курляндія – *Kurzeme*, Відзэмэ – *Vidzeme*, Земгалія – *Zemgale*) і Латгалія (*Latgale*). Увагу даследчыка гісторыі беларускай меншасці ў Латвіі прыцягвае апошняя, бо менавіта на латгальскім нацыянальна-культурным краявідзе з’явіліся беларусы. Рэгіён знаходзіцца ў паўднёва-ўсходняй частцы Латвіі і мяжуе з Беларуссю. Спачатку Латгалія і іншыя латвійскія рэгіёны былі адзінай культурнай і гістарычнай прасторай. У старажытнасці тэрыторыя цяперашняй Латвіі была заселеная фіна-вугорскімі плямёнамі. У II тысячагоддзі н.э. тут з’явіліся балцкія плямёны, пачалі мяшацца з тубыльцамі і паступова іх асімілявалі. У выніку гэтага працэсу сфарміраваліся плямёны лагталаў, селаў, куршаў і інш. У IX ст. пачалася экспансія ўсходніх славянаў, якія прыйшло з поўдня – з тэрыторыі сучаснай Беларусі. Мясцовыя балты сутыкнуліся найперш з плямёнамі крывічоў. З гэтага часу ў палітычным, культурным і эканамічным сэнсе паўднёва-ўсходняя Латвіі быў шчыльна звязаны з усходнеславянскім светам. Ад X ст. славяне мелі ўласную дзяржаўнасць,

---

<sup>1</sup> P. Eberhardt, *Problematyka narodowościowa Łotwy*, “Zeszyty IGiPZ”, № 54 (Warszawa 1998), s. 5.

пісьмовасць і монатэістычную рэлігію. Невыпадкова, што крывічы адыгрывалі галоўную ролю ў балта-славянскіх дачыненнях у Латвіі, а таксама вызначалі іх характар і змест. Тэрыторыя Латвіі мела асаблівае значэнне для палітычнага і гаспадарчага развіцця Полацкага княства, паколькі праз яе праходзіў гандлёвы шлях “з варагаў у грэкі”. На землях латгалаў і ліваў палачане заснавалі два гарады-княствы – Герцыке і Кукенойс. У гэтых гарадах княжылі полацкія намеснікі. Узаемаадносіны паміж полацкімі крывічамі і мясцовым насельніцтвам наогул характарызаваліся мірным суіснаваннем. Залежнасць мясцовага балцкага і угра-фінскага насельніцтва – ліваў і латгалаў – выяўлялася ў тым, што яно плаціла даніну полацкім валадарам. Гістарычныя крыніцы сведчаць, што існавалі не толькі палітычныя і эканамічныя кантакты, але і ўзаемапранікненне культур. Паступова мясцовае жыхарства пачала пераймаць звычаі крывічоў. З Полацка на латвійскія землі прыйшло хрысціянства ўсходняга абраду, якое прыняла частка тутэйшай арыстакратыі. Уплывы крывічоў на продкаў латышоў адчувальныя нават сёння. У латышскай мове словы *krievi* і *baltkrievi* азначаюць адпаведна “рускія” і “беларусы”<sup>2</sup>. Верагодна, што з пашырэннем у Сярэднявеччы полацкіх уплываў у рэгіёне адбывалася пранікненне праваслаўя на землі, дзе раней панавала паганства. Істотным было тое, што экспансія новай веры адбывалася без вынішчэння і гвалту<sup>3</sup>.

У XIII ст. палітычныя ўплывы Полацка былі выціснутыя заходнееўрапейскімі, калі гэтыя землі сталі часткай уладанняў Ордэна мечаносцаў (пазней Лівонскага ордэна) заснаванага ў 1202 годзе. Гэтыя падзеі далі пачатак шматвяковаму дамінаванню ў рэгіёне нямецкага рыцарства, што падпарадкавала сабе мясцовае балцкае жыхарства. З ліку рыцараў паходзіла мясцовая землеўласніцкая арыстакратыя, якая стварыла на захопленых землях шмат здабыткаў матэрыяльнай і духоўнай культуры. Яе прысутнасць адлюстравалася ў назвах латвійскіх населеных пунктаў, большасць якіх мае нямецкамоўныя адпаведнікі. Ад сярэдзіны XVI ст. Латгалія знаходзілася ў складзе Рэчы Паспалітай. Адбылося гэта ў выніку Лівонскай вайны, падчас якой апошні гросмайстар Лівонскага ордэна Готхард Кетлер прызнаў сябе васалам Вялікага Княства Літоўскага, якое, у сваю чаргу, у 1569 г. стала часткай Рэчы Паспалітай. Пасля далучэння Латгаліі да Рэчы Паспалітай у рэгіёне адбыліся канфесійныя змены. Ад XVI ст. там пачынаецца актыўная місіянская дзейнасць каталіцкіх ордэнаў: езуітаў, дамініканцаў і інш. Каталіцтва

<sup>2</sup> M. Jankowiak, *Białorusini Łatgalii – autochtoni czy imigranci?* “Acta Albaruthenica” 2008, № 8, s. 267.

<sup>3</sup> А. Сапунов, *Инфлянты. Исторические судьбы края, известного под названием Польских Инфлянт* (Вітебск 1886), (в:) *Памятная книжка Витебской губернии на 1887 год*, Витебск 1887, с. 7.

здабыло пазіцыю дамінантнай канфесіі, але побач існавалі іншыя веравызнанні: праваслаўе, стараверства, пратэстантызм, юдаізм. У рэгіён пачынаюць пранікаць польскія культурныя ўплывы. Паступова нашчадкі мясцовых нямецкіх магнатскіх родаў прынялі польскую культуру і мову. Іх лёс падзяліла таксама шляхта, якая раней мела нямецкае культурнае аблічча. Польская культура і мова ператварыліся ў прыкмету мясцовых эліт, паколькі самая заможная і адукаваная частка насельніцтва была прадстаўленая людзьмі, выхаванымі ў польскай культуры. Невыпадкава ў польскамоўнай літаратуры за Латгаліяй замацавалася гістарычная назва – Польскія Інфлянты (пол.: *Inflanty Polskie*). Польскага культурнага дамінавання не спынілі нават падзелы Рэчы Паспалітай і ўключэнне Латгаліі ў склад Расіі ў 1772 годзе. Пра гэта сведчыць удзел мясцовай шляхты з нямецкім радаводам у нацыянальна-вызваленчых паўстаннях XIX ст. Праўда, за адданасць ідэям Рэчы Паспалітай мясцовая эліта заплаціла вялікую цану. Пасля здушэння паўстанняў 1830–1831 і 1863–1864 гг. царскія ўлады ўзмацнілі палітыку пераследу польскіх уплываў: былі зачыненыя польскія школы, пачаліся рэпрэсіі супраць мясцовай шляхты і Каталіцкай царквы<sup>4</sup>.

Паланізацыя, характэрная для эліт, амаль не закранула ніжэйшыя слаі грамадства. У асяроддзі сялянства ішлі іншыя этнакультурныя працэсы. Блізкае суседства і актыўныя сацыяльна-гаспадарчыя сувязі жыхароў Латгаліі з усходнеславянскім абшарам спрыялі частковай моўнай асіміляцыі. Працэс славянізацыі быў павольны, але паслядоўна і няспынна ішоў некалькі стагоддзяў. Яму спрыялі культурна-палітычныя і эканамічныя працэсы, якія назіраліся ў Латгаліі і на беларускіх землях. Некалькі соцень гадоў яны існавалі ў межах адной дзяржаўнай прасторы (Полацкае княства, Вялікае Княства Літоўскае, Рэч Паспалітая, Расійская Імперыя). У выніку як беларускае, так і латгальскае сялянства мела тыя самыя клопаты і цяжкасці, а мовай зносін паміж імі былі беларускія гаворкі. Знаўца моўных спраў Янка Станкевіч наступным чынам характарызаваў беларуска-латгальскае падабенства лёсаў: “Спрадвечнае суседства з беларускім народам, гаспадарча-культурныя сувязі ды колькісотгадовае сужыццё ў аднолькавых палітычна-дзяржаўных умовах, склаліся на тое, што да Першае сусветнае вайны сацыяльная структура, зямельная гаспадарка й быт латгальцаў былі ў істоце аднолькавымі як беларусаў суседняе Полаччыны ды паўночнае Віленшчыны: тыя самыя багатыя вялікімі абшарамі зямлі двары ды побач невялікія сялянскія вёскі, тая самая земляробская сістэма трыпалёўкі, тыя самыя гаспадарскія пабудовы. Гаспадарка краю была чыста аграрная, з мінімальнай індустрыяй і зачаткамі толькі ўрбанізацыі”<sup>5</sup>.

<sup>4</sup> P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa: rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998, s. 138.

<sup>5</sup> А. Багровіч, *Латгальцы – спрадвечныя суседзі*, “Запісы БІНІМ” 1976, т. 14, с. 68–69.

Славянізацыі мясцовага латгальскага насельніцтва спрыялі сацыяльна-эканамічныя і палітычныя падзеі XIX ст. У 1802 г. была створана Віцебская губерня, у складзе якой, апроч Віцебшчыны, апынулася Латгалія. На тэрыторыі апошняй былі наступныя паветы (рус.: *уезды*): Даўгаўпілскі, Лудзенскі і Рэжыцкі. Галоўным чынам славянізацыя тычылася часткі жахараў памежных з Беларуссю павеатаў – Даўгаўпілскага і Лудзенскага, а таксама часткова Рэжыцкага. На дынаміку асіміляцыі ўплывала міграцыя насельніцтва ў гарады. У той перыяд асіміляцыю належыць разглядаць як беларусізацыю, бо на той час фанетычныя і лексічныя асабівасці беларускай мовы былі цалкам сфарміраваныя. На мяжы XIX і XX ст.ст. частка тутэйшага сялянства, якое мела латгальскае паходжанне, размаўляла па-беларуску, што знаходзіць пацвярджэнне ў працах тагачасных даследчыкаў гісторыі і культуры рэгіёну. Вядомы польскі сацыёлаг, які паходзіў з беларуска-літоўска-латышкага памежжа, Баляслаў Лімановскі, згадваў, што ў 1840-я гг. у навакольных вёсках “сяляне былі латышамі, але беларуская мова ўжо паширылася сярод іх. У часах майго дзяцінства старыя гутарылі яшчэ па-латышску, але моладзь ужо размаўляла па-беларуску”<sup>6</sup>. Тым часам, выдатны польскі знаўца гісторыі Інфлянтаў Густаў Мантойфель пісаў пра мясцовых “русінаў”. Гэтую назву ён выкарыстоўваў у дачыненні да беларускамоўнага латгальскага сялянства каталіцкага веравызнання: “Русіны знаходзяцца толькі на памежжы Себежскага і Дрысенскага павеата, а менавіта ў добрах Ландскрона, Пасіен і іх ваколіцах. У большасці яны рыма-каталіцкага вервызнання; толькі тыя, якія былі раней грэка-ўніятамі, у чацвёртай дэкадзе гэтага стагоддзя былі пераведзеныя ў праваслаўе. Русіны каталікі сваёй асветай і гарлівасцю ў веры абавязаныя ордэну айцоў дамініканаў”<sup>7</sup>. Этнограф Аляксандр Рыціх у 1867 г. звяртаў увагу на прысутнасць беларусаў не толькі ў Латгаліі, але таксама ў іншых частках Латвіі, у тым ліку – у Фрыдрыхштацкім (пазней Якабпілскім) павеце. Пры гэтым аўтар падкрэсліваў, што на практыцы праваслаўных беларусаў складана адрозніць ад рускіх, а каталікоў – ад палякаў і літоўцаў<sup>8</sup>.

Некаторыя сучасныя польскія даследчыкі сцвярджаюць, што беларуская мова была першай мовай многіх латгальскіх каталікоў. Сяляне карысталіся ёй у штодзённым жыцці, а польскую лічылі мовай вонкавых кантактаў і сакральнай сферы. Такім чынам, спраасціўшы, можна сказаць, што беларускамоўныя латгальскія каталікі ў хаце размаўлялі па-беларуску, але маліліся

<sup>6</sup> Ė. Jēkabsons, *Skład narodowościowy mieszkańców 6 gmin powiatu iłkuštańskiego w XIX–XX w. jako główny powód sporu terytorialnego między Łotwą a Polską w okresie międzywojennym* [w:] *Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń*, t. I, red. Marzena Liedke, Joanna Sadowska, Jan Trynkowski, Białystok 1999, s. 226.

<sup>7</sup> G. Manteuffel, *Inflanty Polskie oraz Listy znad Bałtyku*, Kraków 2009, s. 56.

<sup>8</sup> M. Jankowiak, *Współczesne gwary białoruskie na Łotwie. Charakterystyka. Wybór tekstów*, Praha 2018, s. 25–26.

па-польску. Кшыштаф Заяс лічыць, што стэрэатыпнасць паняцця “каталік-паляк” у тагачаснай Латгаліі пацвярджае той факт, што падчас паўстання 1863–1864 гг. некаторыя сяляне-каталікі з імпэтам удзельнічалі ў паляванні на ацалелых паўстанцаў, якіх потым выдавалі ў рукі царскіх улад<sup>9</sup>. Уяўленне пра пашыранасць беларускіх гаворак у Латгаліі дае даследаванне Яўхіма Карскага, які ў 1903 г. лічыў, што найпаўночнейшыя абшары з беларускамоўным насельніцтвам знаходзяцца ў ваколіцах станцыі Карсавы (*Kārsava*). Адначасова навуковец сцвярджаў, што шмат носьбітаў беларускіх гаворак пражывала ў Пасіенскай, Ландскаронскай, Істэрскай, Пустынскай, Прыдруйскай, Краслаўскай і шэрагу іншых валасцей Латгаліі<sup>10</sup>. Беларускамоўнасць славянізаваных латгальцаў пацвярджаюць таксама найноўшыя даследаванні. Даследчыкі-мовазнаўцы залічваюць беларускія гаворкі Латгаліі да паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы<sup>11</sup>.

Наколькі шматлікай была беларускамоўная супольнасць Латгаліі паказвае ўрадавая статыстыка. Першыя спробы вызначыць этнічны склад Латгаліі былі зробленыя ў сярэдзіне XIX ст. На падставе звестак Віцебскага статыстычнага камітэта можна меркаваць, што ў трох “латгальскіх” паветах Віцебскай губерні жылі тады 39 834 беларусы (13,4% ад колькасці жыхароў паветаў), з іх праваслаўнымі былі 33 027, а каталікамі – 6 807. У раскладзе на асобныя паветы гэтыя лічбы выглядаюць наступным чынам: у Лудзенскім – 14 031 (20,6%), у тым ліку 4 268 каталікі (6,2%) і 9 763 праваслаўныя (14,3%); у Даўгаўпілскім – 9 617 (6,9%), у тым ліку 2 094 каталікі (1,5%) і 7 523 праваслаўныя (5,4%); у Рэжыцкім – 16 186 (18%), сярод іх было 445 каталікоў (0,4%) і 15 741 праваслаўны (17,6%). Беларускамоўнае насельніцтва колькасцю саступала на Даўгаўпілшчыне латышам (латгальцам), рускім стараверам і габрэям, на Рэжыччыне – латышам і стараверам, а на Лудзеншчыне – толькі латышам<sup>12</sup>. Найбольш даступнай і поўнай крыніцай інфармацыі пра колькасць латвійскіх беларусафонаў на мяжы XIX і XX ст.ст. з’яўляюцца вынікі першага ўсерасійскага перапісу насельніцтва 1897 г., падчас якога браўся пад увагу менавіта моўны крытэрыў. Варта падаць поўныя вынікі гэтага перапісу, якія тычацца моўнай сітуацыі.

<sup>9</sup> K. Zajas, *Nieobecna kultura. Przypadek Inflant Polskich*, Kraków 2008, s. 153.

<sup>10</sup> Н. Голубева, *Беларусы ў Латвіі* [у:] *Беларускае замежжа*, рэд. Н. Голубева, Менск 2010, с. 193.

<sup>11</sup> Гл.: М. Jankowiak, *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim: studium socjolingwistyczne*, Warszawa 2009; Ibidem, *Współczesne gwary białoruskie na Łotwie. Charakterystyka. Wybór tekstów*, Praha 2018, s. 30.

<sup>12</sup> А. Tichomirow, *Struktura wyznaniowa i etniczna guberni witebskiej w pierwszej połowie lat 60. XIX wieku* [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi, materiały III międzynarodowej konferencji naukowej, Grodno, 22–24 listopada 2004*, red. Eugeniusz Skrobocki, Grodno 2005, s. 165–182.

**Табліца 1.** Моўная структура “латвійскіх” губерняў паводле вынікаў усерасійскага перапісу 1897 г.

| Лр.     | Правіцыя  | Колькасць<br>населенства, тыс. | Мовы           |      |               |      |        |      |        |      |               |     |                 |             |                |     |        |     |
|---------|-----------|--------------------------------|----------------|------|---------------|------|--------|------|--------|------|---------------|-----|-----------------|-------------|----------------|-----|--------|-----|
|         |           |                                | Латыш-<br>ская |      | Нямец-<br>кая |      | Руская |      | Ідыш   |      | Поль-<br>ская |     | Бела-<br>руская |             | Літоў-<br>ская |     | Інш.   |     |
|         |           |                                | у тыс.         | у %  | у тыс.        | у %  | у тыс. | у %  | у тыс. | у %  | у тыс.        | у % | у тыс.          | у %         | у тыс.         | у % | у тыс. | у % |
| 1.      | Відзэмэ   | 753,7                          | 558,8          | 74,1 | 81,3          | 10,8 | 51,1   | 6,8  | 21,1   | 2,8  | 14,5          | 1,9 | <b>0,8</b>      | <b>0,1</b>  | 6,6            | 0,9 | 19,5   | 2,6 |
| 2.      | Земгалія  | 334,2                          | 240,3          | 71,9 | 19,2          | 5,7  | 17,1   | 5,1  | 21,3   | 6,4  | 13,1          | 3,9 | <b>12,0</b>     | <b>3,6</b>  | 9,7            | 2,9 | 1,5    | 0,5 |
| 3.      | Курляндія | 339,8                          | 265,8          | 78,2 | 31,8          | 9,3  | 8,6    | 2,5  | 16,3   | 4,8  | 6,7           | 2,0 | <b>0,5</b>      | <b>0,2</b>  | 6,7            | 2,0 | 3,4    | 1,0 |
| 4.      | Латгалія  | 501,6                          | 253,7          | 50,6 | 4,7           | 0,9  | 77,9   | 15,5 | 63,9   | 12,7 | 30,9          | 6,2 | <b>66,4</b>     | <b>13,2</b> | 1,4            | 0,3 | 2,7    | 0,6 |
| Агулам: |           | 1929,3                         | 1318,6         | 68,3 | 137,9         | 7,1  | 154,7  | 8,0  | 122,6  | 6,4  | 65,2          | 3,4 | <b>79,7</b>     | <b>4,1</b>  | 24,4           | 1,3 | 27,1   | 1,4 |

Крыніца: Р. Eberhardt, *Problematyka narodowościowa Łotwy*, “Zeszyty IGiPZ”, № 54 (Warszawa 1998), s. 13.

Перапіс прадэманстраваў, што ў Латгаліі латышкамоўныя асобы складалі толькі крыху больш за палову жыхароў (50,6%)<sup>13</sup>. Адною з галоўных прычын – разам з міграцыйнымі рухамі – быў асіміляцыйны працэс, вынікам якога стала страта значнай часткай латгальскага грамадства сваёй мовы на карысць славянскіх, перадусім беларускай. З перапісу вынікае, што носьбітаў беларускай мовы ў Латгаліі было 66,4 тыс. (13,2%). Агульная колькасць “моўных” беларусаў ва ўсіх частках Латвіі налічвала 79,4 тыс. (4,1% насельніцтва)<sup>14</sup>. Парадакслана, але захаванне і пашырэнне беларускай мовы было магчыма дзякуючы нізкаму ўзроўню сацыяльнай камунікацыі ў XIX ст., які, паводле чэшскага даследчыка нацыяналізмаў Міраслава Гроха, “выратаваў беларускую вёску ад асіміляцыі ці ў выглядзе русіфікацыі, ці ў выглядзе паланізацыі”<sup>15</sup>.

Варта прааналізаваць колькасць беларускамоўных жыхароў Латгаліі ў асобных паветах.

З табліцы вынікае, што найбольшым працэнтам “моўных” беларусаў адзначаліся два паветы: Даўгаўпілскі – 32,7 тыс. (13,8%) і Лудзенскі – 26,3 тыс. (20,5%). Пры гэтым на Даўгаўпілшчыне беларусафоны саступалі колькасна толькі латышам і, нязначна, рускім і габрэям. На Лудзеншчыне – знаходзіліся на другім месцы пасля носьбітаў латышскай мовы. У той самы час адносна

<sup>13</sup> У трох астатніх правінцыях Латавіі латышы складалі абсалютную большасць: 74,1% у Ліфляндзі, 72% у Земгаліі, 78,2% у Курляндзі.

<sup>14</sup> Р. Eberhardt, *Problematyka narodowościowa Łotwy*, “Zeszyty IGiPZ”, № 54 (Warszawa 1998), s. 11.

<sup>15</sup> М. Грох, *Нацыя як прадукт сацыяльнай камунікацыі? (да праблемы параўнання чэшскай і беларускай “мадэлей” нацыянальнага Адраджэння)*, “Гістарычны альманах” 2006, т. 12, с. 16.